

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

Том 1

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка Академії наук Вищої школи України
М. М. Ясинка*

ІЄ ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

Київ • Алерта • 2021

ББК 67.9(4УКР)304.4
Ц54

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів (лист №1/11-13141 від 19.08.2013)

Рецензенти:
Р.О. Степанчук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Г.П. Тимчишин – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корсецького НАН України.

Ц54 Цивільне процесуальне право України: підручник. Вид. 2-ге, переробл. та дод. в. : у 2 т. / за загальною ред. д.ю.н., професора, академіка М. М. Ісінка. Київ: Алерта, 2021. Т. 1. 330 с.

ISBN 978-617-566-638-8 (Багатотомне видання)
ISBN 978-617-566-642-5 (Том 1)

У підручнику сформульовані теоретичні основи цивільного процесуального права України. Зокрема приділено увагу процесуальному порядку відкриття проваджень у цивільних справах, розгляду цивільних справ на всіх інстанційних рівнях судової системи України. Розглянуто суть процесуальних інститутів: представництва, процесуальних строків, відповідності та підсудності справ, доказів, доказування, судового наказу, судових витрат, позовного та оцінювання провадження, звернення судових рішень до виконання тощо.

Підручник буде корисним не лише для студентів чи викладачів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, а і практикуючих юристів.

УДК 67.9(4УКР)304.4

ISBN 978-617-566-638-8 (Багатотомне видання)
ISBN 978-617-566-642-5 (Том 1)

© Авторський колектив, 2021
© Видавництво «Алерта», 2021

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Богдан Й. Г.	к. ю. н., доцент	Львівський національний університет ім. І. Франка
Бондаренко-Зелінська Н.Л.	к. ю. н., доцент	Хмельницький університет управління та права
Вербіцька М.В.	к. ю. н., доцент	Тернопільський національний економічний університет
Гетманцев О.В.	к. ю. н., доцент	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Кіріак О. В.	к. ю. н., доцент	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Кондрат'єва Л.А.	к. ю. н., доцент	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Кройтор В. А.	к. ю. н., професор	Харківський національний університет внутрішніх справ
Кузьменко С.Г.	к. ю. н., доцент	Донецький юридичний інститут МВС України
Курило М.П.	д. ю. н., професор	Сумський національний аграрний університет
Котвяковський Ю. О.	к. ю. н., доцент	Сумський національний аграрний університет
Паскар А. Л.	к. ю. н., доцент	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Притика Ю. Д.	д. ю. н., професор	Київський національний університет ім. Т. Шевченка
Рябенко Ю. Ю.	к. ю. н., доцент	Національний університет державної податкової служби України
Риков В. В.	адвокат	Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури м. Києва
Савчин Н. М.	к. ю. н., асистент	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Шиска О. Р.	к. ю. н., доцент	Національний університет державної податкової служби України
Феннич В. П.	к. ю. н., доцент	Ужгородський національний університет
Ясинюк Д. М.	аспірант	Сумський національний аграрний університет
Ясинюк М. М.	д. ю. н., професор, академік	Сумський національний аграрний університет

частина третя ст. 18 ГПК України і передбачає правило, згідно з яким обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням порушуються їхні права, свободи чи інтереси.

Запитання для самоконтролю:

1. Визначте поняття принципів цивільного процесуального права та їх значення.
2. Класифікуйте принципи цивільного процесуального права.
3. Розкрийте зміст окремих принципів, закріплених Конституцією України.
4. У чому полягає зміст принципів, визначених законодавством про цивільне судочинство.

Глава 3. Цивільні процесуальні правовідносини

§ 1. Поняття, ознаки і види цивільних процесуальних правовідносин

Процедурні гарантії, закріплені статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, гарантують кожному право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи органу правосуддя.¹ При зверненні до суду між учасниками цивільного судочинства виникають специфічні правовідносини, які будучи врегульовані нормами цивільного процесуального законодавства набувають характеру цивільних процесуальних правовідносин.

Цивільні процесуальні правовідносини є одним з ключових інститутів теорії цивільного процесуального права. Визначення поняття цивільних процесуальних правовідносин є важливим не тільки з теоретичних міркувань, але має й вагомое практичне значення. Тільки на основі правильної і чітко сформульованої дефініції ми можемо визначити і розробити перспективи розвитку та підвищення ефективності і ролі цивільних процесуальних правовідносин у правовому регулюванні.

Для формулювання оптимального визначення поняття «цивільні процесуальні правовідносини» слід розглянути ті ознаки, які є характерними для цих правовідносин і відображають наше розуміння їх сутності, структури та функціонального призначення.

Цивільним процесуальним правовідносинам, як різновиду правових відносин, властиві загальні ознаки: вони становлять різновид суспільних відносин; є ідеологічними відносинами; є вольовими відносинами; охороняються і забезпечуються заходами державного

¹ Ухвала щодо прийнятності Заяви № 6778/05 «МПП «Голуб» проти України» від 18 лютого 2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_234/Text

впливу, їх учасники є носіями прав і обов'язків. Крім загальних, їм також притаманні специфічні ознаки, які зумовлені властивостями цивільного процесуального права, його предметом і методом правового регулювання.

Так, однією з основних ознак цивільних процесуальних правовідносин є те, що вони мають правовий характер і втілюються у цивільній процесуальній формі. Норми цивільного процесуального законодавства чітко встановлюють, що «Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.» (ст. 3 ЦПК України). Про вагомість дотримання норм процесуального законодавства наголошується і в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції».¹

У теорії цивільного процесуального права була висловлена думка, що у цивільному судочинстві можливе існування фактичної процесуальної діяльності, оскільки у цивільному процесуальному законодавстві існують певні прогалини² і цивільні процесуальні правовідносини можуть виникати поза межами процесуального закону, в якості фактичних відносин. Однак, відповідно до положень, передбачених цивільним процесуальним законодавством, в цивільному процесі не можуть існувати фактичні процесуальні відносини, оскільки всі процесуальні дії повинні здійснюватись тільки в межах закону. Так, ЦПК України передбачає, що при виникненні спірних відносин не врегульованих законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права) (ч. 9 ст. 10). Процесуальна діяльність суду з розгляду і вирішення цивільних справ, навіть якщо вона прямо не передбачена нормами цивільного процесуального законодавства, в будь-яких її проявах, з самого початку, відбувається в межах правового поля.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» від 12.06.2009 № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09>

² Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. проф. В. В. Ярков. – М.: Изд-во БЕК, 2000. – С. 44.

Сама сутність цивільного процесу, як форми реалізації судової влади держави передбачає високу ступінь впорядкованості і організованості, що може бути забезпечене саме через неухильне дотримання норм цивільного процесуального законодавства. У ході розгляду і вирішення цивільних справ, учасники судового розгляду наділяються комплексом суб'єктивних цивільних процесуальних прав і обов'язків, які сприяють реалізації їх мети, завдань та функцій. Приміром, ЦПК України відзначає, що позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову (ч. 2 ст. 49); треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу, пред'явивши позов до однієї чи обох сторін (ч. 1 ст. 52); суд з власної ініціативи має право виправити допущені у судовому рішенні описки чи арифметичні помилки (ст. 269), ухвалити додаткове рішення (ст. 270) тощо. Вказані суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин наділяються зазначеними правами тільки в силу того, що вони передбачені нормами цивільного процесуального законодавства. Відповідно, всі відносини, які виникатимуть на підставі і на виконання цих норм, будуть мати форму правових відносин.

Цивільні процесуальні правовідносини також характеризуються тим, що їх обов'язковим суб'єктом є суд. Підкреслюючи роль суду у здійсненні правосуддя, його називають обов'язковим суб'єктом всіх без винятку цивільних процесуальних правовідносин, які можуть виникати і існувати тільки між двома суб'єктами – судом, який розглядає справу, і будь-яким іншим учасником процесу. Цивільні процесуальні правовідносини не можуть існувати поза судом, оскільки саме суд є єдиним державним органом, виключною компетенцією якого є здійснення правосуддя.¹ Так, Конституція України закріплює положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (ст. 124). Дане положення відображено і у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 5), а також у ЦПК України, де зазначено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів (ч. 1 ст. 4). Враховуючи той факт, що цивільні процесуальні правовідносини існують

¹ Паскар А. Л. Особливості цивільних процесуальних правовідносин // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 4 (124). – С. 36.

у процесі розгляду і вирішення цивільних справ, то тільки при наявності суб'єкта, до компетенції якого віднесено здійснення правосуддя, вони можуть виникати, змінюватись і припинятись.

Іншою специфічною ознакою цивільних процесуальних правовідносин є їх владний характер, який проявляється в вертикальній структурі правового зв'язку його суб'єктів, оскільки у цивільному процесі правові зв'язки будуються за принципом влади і підкорення.¹ Вони складаються по вертикальній лінії між органом державної влади – судом, який наділено владними повноваженнями з одного боку, та усіма іншими учасниками цивільного процесу, з іншого боку. Але аналіз норм ЦПК України свідчить про те, що цивільні процесуальні правовідносини не є відносинами підпорядкування. Вони складаються по горизонтальній лінії, де суб'єкти мають взаємні права і обов'язки. Приміром, ч. 2 ст. 39 ЦПК України закріплює положення про те, що на підставах, зазначених у статтях 36, 37 і 38 даного Кодексу, судді, секретарю судового засідання, експерту, спеціалісту, перекладачу може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у справі. Даному праву осіб, які беруть участь у справі відповідає обов'язок суду розглянути їх і, зокрема, ст. 40 ЦПК України закріплює порядок вирішення заяви про відвід. Таким чином, цивільні процесуальні правовідносини, які виникають між судом і іншими учасниками процесу не є відносинами субординації. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин перебувають у відносинах координації, оскільки вони взаємодіють між собою і взаємопов'язані кореспондуючими правами і обов'язками.

Виходячи з положень ЦПК України, принципів цивільного процесу, методу правового регулювання цивільного процесуального права, така ознака як владний характер цивільних процесуальних правовідносин втратила свою актуальність. Закріплення на законодавчому рівні принципів диспозитивності (ст. 13 ЦПК України), змагальності сторін (ст. 12 ЦПК України) та ін., призвели до втрати судом своєї активної ролі і передбачають пасивність суду. Він керує ходом цивільного процесу і згідно з положеннями ЦПК України, сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами, роз'яснює учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, сприяє реалізації їх прав та запобігає зловживанню

¹ Осокіна Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть. – М.: Юристъ, 2003. – С. 55.

учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків (ч. 5 ст. 12).

Суб'єкти самостійно розпоряджаються наданими правами і суд не має право визначати поведінку учасників цивільного процесу. Так, ЦПК України закріплює положення про те, що суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, в межах заявлених вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд (ст. 13). У цьому контексті цілком слушним є твердження про те, що за новим цивільним процесуальним законодавством суд має роль арбітра, що, як правило, лише спостерігає за розвитком спору між сторонами і «оцінює» доведеність позиції сторін та відтворює свої враження про результати такого спору у своєму ж рішенні.¹ Владні функції та повноваження суду, які визначені імперативним методом правового регулювання, обмежуються диспозитивними основами цивільного судочинства. Саме тому, сучасному стану розвитку науки цивільного процесуального права і положенням діючого цивільного процесуального законодавства України більш адекватно відповідає така ознака цивільних процесуальних правовідносин як їх імперативно-диспозитивний характер.

У процесуальній літературі вказується також на таку ознаку цивільних процесуальних правовідносин, як їх індивідуалізований характер, оскільки вони відображають індивідуалізований суспільний зв'язок між конкретними персоніфікованими особами.² Цивільні процесуальні правовідносини – це не безособовий, абстрактний зв'язок, а завжди конкретне відношення «когось» з «кимось». Вони виникають між конкретними, чітко визначеними цивільним процесуальним законом суб'єктами. Зокрема ЦПК України в окремій, 4 главі, яка називається «Учасники судового процесу», чітко вказує, які суб'єкти можуть брати участь у цивільному судочинстві: учасники справи та їхні представники, помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Відповідно, цивільні про-

¹ Фурса С. Я., Щербак С. В., Стушенко О. І. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи: Науково-практичний посібник. – К.: Видавств Фурса С. Я.: КНТ, 2006. – (Серія «Процесуальні науки»). – С. 26.

² Проблеми науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова; Под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков: Право, 2002. – С. 97.

цесуальні правовідносини можуть виникати тільки між судом і зазначеними суб'єктами, і тому мають індивідуалізований характер.

При розгляді ознак цивільних процесуальних правовідносин також слід згадати їх динамічність. Цивільні процесуальні правовідносини, з моменту виникнення знаходяться в постійному русі. Кожне правовідношення, яке виникає і розвивається, пов'язане з іншими процесуальними відносинами. Наприклад, відносини між судом і судовим експертом з приводу призначення і проведення судової експертизи (ст. 102–113 ЦПК України) не можуть існувати ізольовано, відокремлено від інших відносин, в результаті яких процес у даній, конкретній справі розпочався і дійшов до цього етапу. Відповідно, характеристика сутності цивільних процесуальних правовідносин, визначення специфічних особливостей, формування критеріїв класифікації неможливі без врахування їх динамічності.

Динамічність цивільних процесуальних правовідносин пояснюється також наявністю багатьох стадій цивільного процесу, що вказує на таку ознаку цих відносин як їх багатостадійність. У вітчизняній теорії цивільного процесуального права про багатостадійність цивільних процесуальних правовідносин говорять у контексті розкриття змісту інших ознак. Багатостадійність, як специфічна ознака цивільних процесуальних правовідносин відіграє вагомую роль у розкритті поняття та сутності цивільних процесуальних правовідносин. Суть багатостадійності цивільних процесуальних правовідносин полягає у тому, що в своєму русі та розвитку вони здійснюють поступове проходження передбачених законом стадій судового процесу.

Багатостадійність та динамічність цивільних процесуальних правовідносин це взаємопов'язані, але водночас різні ознаки. Не завжди цивільні процесуальні правовідносини проходять всі передбачені у законі стадії свого розвитку, що не впливає на їх динамічність. III розділ ЦПК України передбачає такі стадії цивільного процесу як: відкриття провадження у справі (глава 2), підготовче провадження (глава 3), розгляд справи по суті (глава 6). В межах кожної із стадій можна спостерігати динамічність цивільних процесуальних правовідносин, їх розвиток. Вона є характерною як для окремої стадії, так і для всього процесу у конкретній цивільній справі.

Серед ознак цивільних процесуальних правовідносин традиційно також називають їх цілісність, взаємозв'язок і взаємозалежність.¹ Однак, серед науковців-процесуалістів немає єдиної точки зору з приводу визначення характеру взаємозалежності і взаємозв'язків, які виникають між зазначеними правовідносинами при розгляді судом цивільних справ. Цивільний процес уявляється по-різному: як єдине цивільне процесуальне правовідношення; як комплексне цивільне процесуальне правовідношення або як система цивільних процесуальних правовідносин між судом та іншими учасниками судового процесу. Ідею єдності і взаємозв'язку всіх правових відносин по цивільній справі з диференційованим аналізом кожного окремо гармонічно поєднує саме конструкція системи цивільних процесуальних правовідносин. Отже, перебуваючи у єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності, цивільні процесуальні правовідносини утворюють систему і відповідно мають системний характер.

Таким чином, цивільним процесуальним правовідносинам, як різновиду правових відносин, властиві загальні ознаки: вони становлять різновид суспільних відносин; є ідеологічними відносинами; є вольовими відносинами; охороняються і забезпечуються заходами державного впливу, їх учасники є носіями прав і обов'язків.²

Цивільні процесуальні правовідносини характеризуються зв'язком з матеріально-правовими відносинами. Ще з часів виникнення теорії цивільних процесуальних правовідносин існує думка, що ці відносини пов'язані з матеріальними відносинами, зумовлені ними і виконують допоміжну роль по відношенню до останніх.³ Однак, таке твердження звужує функції цивільних процесуальних відносин і зводить їх лише до обслуговування потреб реалізації норм матеріального права. Однак, роль цивільних процесуальних правовідносин не зводиться лише до застосування матеріальних правових норм. Як правові категорії цивільного процесуального права, яка є самостійною галуззю права не мають,

¹ Паскар А. Л. Єдність і взаємозв'язок цивільних процесуальних правовідносин // Юридична Україна. – 2005. – № 10 – С. 60–63.

² Паскар А. Л. Цивільне процесуальне право України: Підручник; за заг. ред. д. ю. н., проф. М. М. Яценка. К.: Алерта, 2016. с. 134.

³ Щеглов В. Н. Гражданские процессуальные отношения и другие правоотношения. – В кн.: Труды Томского ун-та, 1969. – Т. 1. – С. 94. – 172.

і не можуть відігравати допоміжну роль по відношенню до матеріальних правовідносин. Вони перебувають у тісному зв'язку, який полягає в тому, що процесуальні відносини сприяють охороні матеріальних відносин.

Наявність специфічних особливостей цивільних процесуальних правовідносин дає нам підстави стверджувати, що вони є одним з основних засобів механізму захисту прав, свобод та інтересів осіб. Так, Конституція України закріплює і гарантує право людини і громадянина на судовий захист (ст. 55). Реалізація права на судовий захист можлива шляхом звернення до суду та вступу у процесуальні правовідносини. Ст. 2 ЦПК України зазначає, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. З наведеного випливає, що реалізація завдань цивільного судочинства можлива шляхом звернення до суду, що і зумовлює виникнення цивільних процесуальних правовідносин, за допомогою і у межах яких здійснюється захист прав, свобод та інтересів.

Цивільні процесуальні правовідносини як самостійний вид правових відносин характеризується такими специфічними ознаками: 1) правова форма вираження; 2) обов'язковим суб'єктом є суд; 3) імперативно-диспозитивний характер; 4) динамічність; 5) багатостадійність; 6) системний характер; 7) зв'язок з матеріально-правовими відносинами; 8) є одним із засобів механізму захисту прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Отже, цивільні процесуальні правовідносини – це система динамічних багатостадійних правових відносин, які мають імперативно-диспозитивний характер, виникають між обов'язковим суб'єктом – судом і іншими учасниками цивільного процесу забезпечуючи захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

При здійсненні правосуддя по цивільним справам знаходить свій прояв різноманітність відносин. Будучи складовою частиною системи, кожне процесуальне правовідношення має тільки йому

властивий зміст і суб'єктний склад. З метою впорядкування та виявлення функцій цивільних процесуальних правовідносин прийнято класифікувати на наступні види:

1) за характером взаємовідносин між суб'єктами процесу цивільні процесуальні правовідносини поділяються на:

а) головні – це відносини між судом і сторонами судового процесу;

б) похідні – взаємодія суду з іншими учасниками справи та представниками;

в) службово-допоміжні – відносини між судом і іншими учасниками судового процесу, які сприяють здійсненню правосуддя;

2) за характером їх взаємодії цивільні процесуальні правовідносини поділяються на:

а) відносини змагальності;

б) відносини співробітництва;

в) відносини керування;

3) в залежності від виконуваних функцій і завдань, цивільні процесуальні правовідносини класифікуються на:

а) регулятивні;

б) охоронні:

– правовідновлюючі;

– каральні;

– компенсаційні;

4) відповідно до розподілу прав і обов'язків між суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин останні поділяються на:

а) односторонні;

б) двосторонні;

5) за наявністю і характером інтересу суб'єктів цивільні процесуальні правовідносини можна класифікувати на:

а) відносини між судом і особами, які мають матеріальний інтерес в результатах розгляду справи;

б) відносини між судом і особами, які мають процесуальний інтерес;

в) відносини між судом і особами, які незацікавлені в результаті розгляду справи, але вони сприяють здійсненню правосуддя.

§ 2. Виникнення, зміна і припинення цивільних процесуальних правовідносин

Дискусії, які ведуться навколо визначення підстав виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин в першу чергу, стосуються самої їх назви. Науковцями вживаються різні поняття для позначення факторів, які впливають на рух цивільних процесуальних правовідносин: передумови, підстави, умови, привід тощо. Переважає думка, що для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідним є наявність підстави, приводу і процесуальних передумов. Підставами виникнення цивільних процесуальних правовідносин називали факти, з настанням і завдяки настанню яких, виникає цивільний процес: пред'явлення позовної заяви в справах позовного провадження; заяви в справах окремого провадження. Приводом є необхідність захисту порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу в справах позовного провадження. У справах окремого провадження – необхідності встановлення певних обставин – юридичних фактів, зміни юридичного становища громадянина чи його майна, з наявністю чи відсутністю яких закон пов'язує виникнення, зміну припинення суб'єктивних майнових і особистих немайнових прав. Передумови – це обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), наявність (відсутність) яких є необхідною для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу.¹

Виділення норми цивільного процесуального права у якості підстави виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин, зумовлюється самою сутністю цих відносин, які мають правову форму вираження і виникають тільки на підставі норм права. Зв'язок між нормами цивільного процесуального права і цивільними процесуальними правовідносинами полягає у тому, що норми не тільки визначають права і обов'язки суб'єктів, характер їх поведінки, але й вказують на шляхи і засоби швидкого і правильного розгляду і вирішення цивільних справ. Саме норми закріплюють можливість і умови, за якими особа може набути про-

¹ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юрс», 2005. – С. 82, 83.

цесуального становища того чи іншого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, обставини, які необхідні для того, щоб стати стороною у справі зазначені в ст.ст. 48–51 ЦПК України.

Норми цивільного процесуального права визначають і інші фактори, які впливають на виникнення, зміну і припинення цивільних процесуальних правовідносин, при настанні яких, можливість участі у правовідносинах з абстрактної площини переходить у фактичну. Зокрема, ці норми визначають наявність або відсутність яких юридичних фактів необхідна для виникнення, зміни або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Приміром, ч. 1 ст. 127 ЦПК України встановлює, що суд за заявою учасника справи поновлює пропущений процесуальний строк, встановлений законом, якщо визнає причини його пропуску поважними.

Норми цивільного процесуального права є загальною підставою виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин. Більш конкретний характер носить інша їх підстава – цивільна процесуальна правоздатність.

Сьогодні у цивільній процесуальній науці існують різні погляди стосовно того чи цивільна процесуальна правоздатність і дієздатність є самостійними категоріями, чи вони витікають з цивільної право – і дієздатності і визначаються нею. Немало суперечок серед вчених – процесуалістів викликала і спроба виділити в якості підстави виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин поняття «цивільна процесуальна правосуб'єктність».

Цивільна процесуальна правоздатність є самостійною категорією цивільного процесуального права, і дещо обмеженим є її визначення за допомогою поняття цивільної правоздатності і отождолення з нею. Цивільна процесуальна правоздатність може визначатись і залежить від цивільної правоздатності тільки у справах, які виникають з цивільних спорів. ЦПК України відзначає, що суди розглядають в порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства (ст. 19). У цивільних процесуальних правовідносинах можуть брати участь особи, які не є суб'єктами

матеріально – правових відносин. Приміром, спеціаліст, перекладач, експерт з питань права тощо.

У науковій літературі з цивільного процесуального права вирішення суперечок з приводу визначення підстав виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин пропонувався шляхом введення нового поняття – «цивільна процесуальна правосуб'єктність». Зазначено, що цивільна процесуальна правосуб'єктність має свій зміст, який є структурованим і складається з двох елементів: 1) можливість мати процесуальні права і нести обов'язки (правоздатність); 2) можливість до самостійного здійснення прав і обов'язків (дієздатність).¹ Таким чином, цивільна процесуальна правоздатність і дієздатність розглядаються як окремі, самостійні підстави виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин, які в своїй сукупності є складовими елементами цивільної процесуальної правосуб'єктності.

Ще більше неузгодженостей у розумінні цивільної процесуальної правоздатності зумовило законодавче визначення даного поняття. Цивільна процесуальна правоздатність визнається як здатність мати цивільні процесуальні права і обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи, яку мають усі фізичні і юридичні особи (ст. 46 ЦПК України). Відповідно, цивільною процесуальною правоздатністю наділено вичерпне коло суб'єктів цивільного процесу: сторони, треті особи, заявник, заінтересовані особи. Але, коло учасників цивільних процесуальних правовідносин набагато ширше (це і суд, і представники, і свідки, експерти, перекладачі тощо).

Отже, цивільна процесуальна правоздатність – це здатність фізичних і юридичних осіб, за наявності вимог передбачених нормами цивільного процесуального законодавства, мати цивільні процесуальні права та обов'язки учасника судового процесу.

Норми цивільного процесуального права та цивільна процесуальна правоздатність як підстави виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин, реалізуються за допомогою третьої підстави – юридичних фактів. На відміну від норм цивільного процесуального права та цивільної процесуальної правоздатності, які є загальними підставами виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин, юридичні факти

¹ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право України: Підручник. – Харків, 1992. – С. 54, 55.

мають конкретний характер. Для кожного елементарного цивільного процесуального правовідношення, а також їх системи, вони індивідуальні, і є проявом норми цивільного процесуального права і цивільної процесуальної правоздатності стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації.

У науковій літературі зазначається,¹ що цивільному процесуальному праву властивим є особливий вид юридичних фактів – процесуальні дії суду і осіб, які беруть участь у справі, звершені у визначеній послідовності, передбаченій цивільним процесуальним законодавством. Для виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних правовідносин законодавець передбачає сукупність юридичних фактів, завершальним з яких є дія суду. Приміром, учасники справи мають право заявити клопотання про розгляд справи у закритому судовому засіданні. Така можливість передбачена ст. 7 ЦПК України. Однак, справа буде розглядатись у закритому судовому засіданні тільки після постановлення ухвали суду про розгляд справи у закритому судовому засіданні. Інший приклад: ч. 7 ст. 49 ЦПК України відзначає, що сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу. У разі укладання сторонами мирової угоди, суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі. Якщо умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб тощо, суд постановляє ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд (ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

При дослідженні юридичних фактів у цивільному процесі, науковцями ведуться дискусії з приводу того, чи може бути юридичним фактом бездіяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Вирішення даного спору, криється у розумінні поняття «бездіяльність» та самої структури процесуальної діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Цивільна процесуальна бездіяльність – це невиконання процесуальних прав і обов'язків суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Вона є різновидом поведінки і у передбачених процесуальним законом випадках, зумовлює певні правові наслідки. Приміром того, що бездіяльність учасників процесу може зумовлювати виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин є

¹ Цивільне процесуальне право України: Підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, П. І. Радченко та ін.; За ред. В. В. Комарова. – Харків: Основа, 1992. – С. 56.

наступні приклади. ЦПК України закріплює положення про те, що у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання, суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом (ч. 1 ст. 146). Належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через відповідні органи Національної поліції України з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення (ч. 1 ст. 147 ЦПК України). У обох наведених прикладах бездіяльність суб'єкта (неподання доказів, неявка до суду свідка) були приводом відповідних дій суду – постановлення ухвал, що зумовили виникнення цивільних процесуальних правовідносин з приводу вилучення доказів для дослідження судом та приводу свідка. Відповідно, бездіяльність суб'єктів цивільного процесу, входить до змісту процесуальної діяльності, яку вони здійснюють під час розгляду і вирішення цивільної справи. Вона є підставою виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин та виконує роль цивільних процесуальних юридичних фактів.

При розгляді юридичних фактів, які є підставами виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин також існує суперечка чи входять до їх складу події. Виходячи з положень ЦПК України, аналізу теоретичних концепцій, факти – події безпосередньо не можуть породжувати виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, факт смерті позивача сам по собі не приводить до процесуального правонаступництва. Ч. 1 ст. 55 ЦПК України передбачає, що у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу. У випадку, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, суд своєю ухвалою закриває провадження у справі в силу ч. 7 ст. 255 ЦПК України.

Аналогічну роль у якості підстав виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин виконують процесуальні строки. Факти – строки безпосередньо не зумовлюють

виникнення цих відносин, але їх порушення чи недотримання перешкоджає виникненню або нормальному розвитку цивільних процесуальних правовідносин.

Таким чином, у цивільному процесі події, строки, стани, обставини, презумпції виконують двояку роль. З одного боку вони є необхідним і обов'язковим елементом юридичних фактів, оскільки самотужки не впливають на виникнення, зміну і припинення цивільних процесуальних правовідносин. Вони є приводом для здійснення процесуальних дій, будучи необхідним елементом юридичного складу.¹ Приміром, така обставина як наявність порушеного права, сама по собі не може викликати виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Для порушення провадження у справі особа повинна звернутись до суду, який за наявності достатніх підстав, постановляє ухвалу про відкриття провадження у справі. Разом з тим, відсутність такої обставини, як наявність порушеного права, навіть якщо є звернення до суду не зумовлює виникнення процесу у справі.

§ 3. Поняття та класифікація суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин

Стаття 55 Конституції України проголошує, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Конституційне право особи на судовий захист може бути реалізовано шляхом вступу в цивільні процесуальні правовідносини з судом і заняття процесуального становища конкретного суб'єкта цих відносин (позивача, відповідача, заявника, третьої особи тощо). Успішне виконання судом завдань цивільного судочинства, обумовлене встановленням кола осіб, які можуть бути суб'єктами цивільного процесу, їх процесуального становища, оскільки форма і мета участі кожного з них відрізняються. При цьому слід врахувати, що кількісний склад суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин не є незмінним і постійним. Він перебуває у безпосередній залежності від

¹ Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. – С. 10.; Паскар А. Л. Цивільне процесуальне право України: Підручник; за заг. ред. д. ю. н., проф. М. М. Яценка. К.: Алерта, 2016. с. 146.

обставин справи, предмету судового захисту, характеру спірного матеріального правовідношення і його учасників, виду провадження, стадій процесу, виду процесуальної діяльності, яку необхідно здійснити для розгляду і вирішення справи тощо. Необхідність врахування вказаних аспектів утруднює процес встановлення кола суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а помилки у цьому зумовлюють ускладнення розгляду справи.

При визначенні поняття «суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин» варто уточнити і вказати, що вони наділяються не просто процесуальними правами і обов'язками, а суб'єктивними цивільними процесуальними правами і обов'язками. Кожен суб'єкт, якій бере участь у розгляді і вирішенні цивільної справи наділяється власними, тільки йому притаманними цивільними процесуальними правами і обов'язками. Цивільне процесуальне законодавство чітко, окремими статтями виділяє суб'єктів цивільного процесу та вказує їх суб'єктивні цивільні процесуальні права і обов'язки. Приміром, ст. 75 ЦПК України відзначає, що перекладач має право задавати питання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі у цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду. Ст. 49 ЦПК України закріплює процесуальні права і обов'язки сторін. Зокрема, вказується, що позивач має право відмовитися від позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, а відповідач має право визнати позов, подати зустрічний позов (ч. 2 ст. 49 ЦПК України). Відповідно, зміст поняття «суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин» повинен в першу чергу, містити вказівку на те, що це особи, які в процесі розгляду і вирішення цивільної справи наділяються комплексом суб'єктивних цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Важливим також при визначенні суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є розкрити й інші їх властивості. Так, однією з ознак вказаних суб'єктів є те, що вони вступають у процес з певною метою і виконують конкретну функцію. Приміром, позивач звертається до суду і вступає у цивільні процесуальні правовідносини з метою захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права; суддя розглядає і вирішує справу; функцією експерта є дати

обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання, тощо.

При розгляді ознак, які притаманні суб'єктам цивільних процесуальних правовідносин слід також вказати, що однією з їх особливостей є те, що до них можуть бути застосовані заходи процесуального примусу, які передбачені нормами цивільного процесуального законодавства. Зокрема, ч. 1 ст. 143 ЦПК України закріплює положення про те, що з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства судом застосовуються заходи процесуального примусу.

Необхідно відмітити, що з аналізу змісту ст. 2 ЦПК України, у порядку цивільного судочинства захищаються права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб та інтереси держави. Ч. 2 ст. 48 ЦПК України відзначає, що позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава. Таким чином, виходячи з положень цивільного процесуального законодавства, суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи а також держава.

Отже, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин – це органи і особи, які в силу норм цивільного процесуального законодавства наділяються суб'єктивними цивільними процесуальними правами і обов'язками, у разі порушення яких притягуються до передбаченої законом відповідальності, беруть участі у розгляді і вирішенні цивільних справ з метою захисту порушених або оспорюваних, невизнаних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

З метою упорядкування та виявлення особливостей їх участі в цивільному процесі, суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин прийнято класифікувати на групи за такими критеріями як мета та завдання їх участі в процесі, процесуальні функції, рівень заінтересованості в результатах вирішення справи тощо.

ЦПК України всіх учасників судового процесу поділяє на три групи: 1) учасники справи; 2) представники; 3) інші учасники судового процесу (глава 4 ЦПК). Цивільне процесуальне законодавство не виділяє як окрему групу суб'єктів суд або органи, які здійснюють правосуддя. Однак, виходячи з конституційних положень про судо-

чинство, загальних засад правосуддя можна зробити висновок, що саме суду належить керівна, вирішальна роль в судовому процесі. Саме тому, самостійну групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становить суд як суб'єкт, виключною функцією якого є здійснення правосуддя.

Для того щоб визначити суб'єктів, які здійснюють правосуддя варто звернути увагу на норми цивільного процесуального законодавства. Зокрема, зазначено, що цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду. справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави розглядаються колегіально Вищим антикорупційним судом у складі трьох суддів. У судах апеляційної інстанції, цивільні справи переглядаються колегією у складі трьох суддів. У суді касаційної інстанції цивільні справи розглядаються колегією у складі трьох або більшої непарної кількості суддів. У визначених ЦПК України випадках перегляд судових рішень судом касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою). (ст. 34 ЦПК України). Окремо, звертаємо увагу на зміст ч. 2 ст. 34 ЦПК України, де зазначається, що у випадках, встановлених даним кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Згідно змісту ст. 293 ЦПК України справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядаються судом у складі одного судді і двох присяжних. При цьому законодавець урівнює їх в правах.

Отже, першу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становлять суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах. До них належать: а) суддя одноособово; б) колегіальний склад суду у складі одного судді і двох присяжних; в) колегія суддів Вищого антикорупційного суду у складі трьох суддів; г)

легія суддів апеляційної інстанції у складі трьох суддів; г) колегія суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшої непарної кількості суддів; д) судова палата Касаційного цивільного суду; е) об'єднана палата Касаційного цивільного суду; є) Велика Палата Верховного Суду.

Наступна група суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин – «Учасники справи». За діючим ЦПК України, у справах позовного провадження учасниками справи є сторони, треті особи; у справах наказного провадження учасниками справи є заявник та боржник; у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи; у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; у справах про оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду (ст. 42 ЦПК України). Щодо органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб то перелік вищезазначених суб'єктів деталізується в окремій статті ЦПК України, згідно якої до їх складу входять Уповноважений Верховної Ради з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, Національне агентство з питань запобігання корупції за зверненням викривача. Зазначені особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах (ст. 56 ЦПК України).

Продовжуючи класифікацію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин стосовно наступної групи слід зазначити, що в діючому ЦПК України вони складають самостійну групу суб'єктів, яких законодавець уніфікує і закріплює під назвою «Представники». Так, сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника (ч. 1 ст. 58). Згідно ч. 1 ст. 60 ЦПК України,

представником у суді може бути адвокат або законний представник. У якості законних представників малолітніх та неповнолітніх осіб, а також недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена виступають відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Особа, яка не має статусу адвоката може бути представником у цивільному судочинстві тільки під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) (ч. 2 ст. 60 ЦПК України).

Крім учасників справи та їхніх представників ЦПК України передбачає ще одну групу суб'єктів – інші учасники судового процесу. До її складу входять помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст (ст. 65 ЦПК України).

Характерною рисою даної групи осіб є відсутність матеріальної заінтересованості в результатах вирішення судом справи. Мета їх участі в цивільному процесі підпорядкована процесуальній заінтересованості. Їхні основні функції полягають в сприянні суду в розгляді цивільних справ, дослідженню доказів, встановленню фактичних обставин справи тощо.

Досліджуючи суб'єктів, які сприяють здійсненню правосуддя, слід зазначити, що функції помічника судді, секретаря судового засідання і судового розпорядника дещо відрізняються від функцій, які виконуються іншими суб'єктами цієї групи. Їх основні функції полягають у створенні і підтриманні умов необхідних для нормального розгляду і вирішення цивільних справ, які так само направлені на сприяння у здійсненні правосуддя. Тому, таких суб'єктів як помічника судді, секретаря судового засідання та судового розпорядника слід об'єднати у окрему підгрупу – суб'єкти, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу.

Коментуючи питання класифікації суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, С. Я. Фурса аргументує необхідність розширення їх кола. На її думку, із аналізу норм ЦПК України випливає, що існуюча в теорії цивільного процесу загальна класифікація суб'єктів цивільних процесуальних відносин потребує переосмислення та введення до неї додаткової групи суб'єктів: осіб, які не брали участі у справі, хоча повинні були брати таку участь у процесі виходячи з їх матеріальних прав і обов'язків, але суд не залу-

чив їх та вирішив питання про їхні права і обов'язки.¹ Зазначені особи складають наступну самостійну, четверту групу – суб'єкти, які не брали участь у справі, але суд вирішив питання про їх права і обов'язки.

§ 4. Зміст і об'єкт цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні правовідносини мають внутрішню визначену будову або структуру. До неї входять три елементи: зміст, суб'єкти і об'єкт.

Існуючі у теорії цивільного процесуального права погляди науковців з приводу визначення змісту цивільних процесуальних правовідносин можна систематизувати і класифікувати на три основні напрямки.

– I напрямок – його прихильники відтворюють традиційне для багатьох галузей права розуміння змісту цивільних процесуальних правовідносин, як сукупності прав і обов'язків суб'єктів (М. Б. Зейдер, Н. О. Чечина, О. В. Іванов, П. Ф. Елісейкін та ін.);

– II напрямок – визначення змісту цивільних процесуальних правовідносин пов'язується суто з діяльністю суду та інших суб'єктів цивільного процесу (М. А. Гурвич, І. Жеруоліс, В. М. Щеглов та ін.);

– III напрямок – його представники, поєднуючи положення перших двох напрямків вважають, що зміст цивільних процесуальних правовідносин становлять як права і обов'язки, так і процесуальна діяльність їх суб'єктів (М. Й. Штефан, В. В. Комаров, П. І. Радченко, С. В. Васильєв, Ю. В. Білоусов, В. П. Мозолін, Д. Р. Джалилов, Г. З. Лазько та ін.).

На думку вітчизняного процесуаліста М. Й. Штефана, найбільш ґрунтовною є точка зору згідно якої, під змістом цивільних процесуальних правовідносин розуміють сукупність прав та обов'язків учасників процесу, і процесуальні дії щодо їх реалізації.² Немож-

¹ Фурса С. Я., Фурса С. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавництво Фурса С. Я.: КНТ, 2006. – Т. 1. – С. 79.

² Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 94.

ливо не погодитись з тим, що права і обов'язки суб'єктів цивільного процесуального правовідношення є його суттю, змістом. Вони визначають що саме суб'єкти цього правовідношення можуть, і що повинні робити. Разом з тим, суб'єктивні процесуальні права і обов'язки визначають можливу і необхідну поведінку учасників процесу. Вступаючи в цивільні процесуальні правові відносини, учасники процесу реалізують надані цивільні процесуальні права і обов'язки шляхом здійснення процесуальних дій. Таким чином, права і обов'язки нерозривно пов'язані з процесуальними діями і утворюють єдиний зміст цивільних процесуальних правовідносин.

Категорії «суб'єктивне цивільне процесуальне право», «суб'єктивний процесуальний обов'язок» і «процесуальна діяльність» у якості складових елементів змісту цивільних процесуальних правовідносин взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що суб'єкт, для захисту свого порушеного чи оспорюваного права вступає в цивільні процесуальні правовідносини і наділяється комплексом прав і обов'язків, які він може реалізувати шляхом вчинення процесуальних дій. В свою чергу, вчинення процесуальних дій зумовлює поступовий рух, зміну цивільних процесуальних правовідносин і в кінцевому результаті, сприяють досягненню тієї мети за для якої вони виникли – об'єкта цих відносин.

Суб'єктивне цивільне процесуальне право – це закріплена і гарантована цивільним процесуальним законодавством можливість певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, спрямованої на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Будь-якому суб'єктивному цивільному процесуальному праву кореспондує суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок. Надання учасникам цивільного судочинства суб'єктивних процесуальних прав пов'язане з покладанням на них обов'язків. Так, ст. 43 ЦПК України разом з процесуальними правами визначає й обов'язки учасників справи.

Учасники справи зобов'язані сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи. Це є запорукою дотримання розумних строків розгляду справи та прийняття правосудного рішення¹.

¹ Паскар А. Л. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге перероб. та доп.; за заг. ред. д. юл., проф., академіка Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. К.: Алерта. 2020. С. 103.

Суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок – це передбачена нормами цивільного процесуального законодавства необхідність певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, яка забезпечується заходами процесуального примусу. Суб'єктивні цивільні процесуальні права і обов'язки реалізуються на практиці шляхом здійснення суб'єктами цивільного судочинства процесуальної діяльності.

У науковій літературі з цивільного процесуального права відсутнє чітке розмежування, що ж є змістом цивільних процесуальних правовідносин: процесуальна дія чи процесуальна діяльність. Поняття «цивільна процесуальна діяльність» і «цивільна процесуальна дія» не є тотожними. Процесуальна діяльність це те, що можуть і повинні робити суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин в межах наданих прав і на виконання покладених на них обов'язків. Разом з тим, цивільна процесуальна діяльність це складне явище, яке складається з простих утворюючих елементів. Такими елементами є конкретні, окремі процесуальні дії суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які підпорядковані єдиній меті. Наприклад, з'явитись до суду, дати свідчення, подати доказ тощо. Таким чином, цивільна процесуальна діяльність і цивільна процесуальна дія це самостійні поняття. В той же час, вони взаємопов'язані і співвідносяться між собою як частина і ціле. Всі процесуальні дії, які вчиняє суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, будучи підпорядковані єдиній меті і врегульовані єдиним законодавством об'єднуються в організовану сукупність, і утворюють чітко організовану і структуровану систему цивільної процесуальної діяльності. Одиницею такої діяльності є конкретна окрема процесуальна дія. Організованість системи процесуальної діяльності забезпечується самою процедурою розгляду і вирішення справ, яка передбачена нормами цивільного процесуального законодавства. Процесуальні дії, і відповідно вся процесуальна діяльність, повинна вчинятись у чіткій, визначеній законом, послідовності. Наприклад, процесуальна дія з подання доказів не може бути вчинена перед такою процесуальною дією як подання позовної заяви.

Отже, цивільна процесуальна діяльність – це сукупність процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, що здійснюються в межах наданих суб'єктивних процесуальних прав і на виконання обов'язків передбачених нормами цивільного про-

цесуального законодавства за допомогою конкретних засобів, форм та методів, і які направлені на досягнення завдань та мети їх участі в цивільному судочинстві.

Цивільні процесуальні правовідносини функціонують заради досягнення певної мети. В якості такої мети, або кінцевого результату виступає явище, яке в юридичній літературі позначається терміном «об'єкт». Важливість виділення об'єкта в якості складового елемента структури цивільних процесуальних правовідносин полягає в тому, що саме він визначає межі і напрямок діяльності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, мету їх вступу в процес тощо.

У теорії цивільного процесу відсутнє єдине, загальноприйняте визначення об'єкта цивільних процесуальних правовідносин. При вирішенні питання про об'єкт цивільних процесуальних правовідносин, пропонується виходити із необхідності виділення загального об'єкта для всіх цивільних процесуальних правовідносин й спеціальних об'єктів для окремих конкретних цивільних процесуальних правовідносин.¹ При цьому, під загальним об'єктом розуміють те, на що спрямована вся система цивільних процесуальних правовідносин, тобто це самі цілі судочинства, а спеціальний, особливий об'єкт це те, на що направлено окреме правовідношення. Розмежування загальних та спеціальних об'єктів цивільних процесуальних правовідносин сприяє кращому, більш поглибленому розумінню сутності цих відносин та виявленню їх специфічних особливостей.

В процесі розгляду і вирішення цивільних справ виникають відносини, які відрізняються як за характером, так і за суб'єктом складом. На перший погляд може створитись уявлення, що це сума різних правовідносин, але насправді це чітко організована і структурована сукупність, єдність якої забезпечується їх спільною метою – досягнення тих благ або результатів заради яких і розпочався процес. Така єдина об'єднуюча мета і є загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Особливістю загального об'єкта є те, що вся система цивільних процесуальних правовідносин виникає для його досягнення і припиняється при його досягненні. Мова може йти як про права, так само і про законні інтереси, і про охоронювані законом свободи. Відповідно, загальним об'єктом ци-

¹ Комаров В. В., Радченко П. І. Суб'єкти цивільного процесуального права: Текст лекцій. – Харків: Юрид. ін-т, 1990. – С. 24.

вільних процесуальних правовідносин є те, на що направлена процесуальна діяльність суду та інших учасників цивільного процесу, а саме на досягнення цілей судочинства сформульованих в ч. 1 ст. 2 ЦПК України – ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Спеціальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин є те, на досягнення чого спрямоване конкретне, окреме правовідношення. На досягнення спеціального об'єкта окремого цивільного процесуального правовідношення спрямована конкретна процесуальна дія, яка здійснюється на основі права чи обов'язку. Таким чином, кожне окремо взяте правовідношення, а також їх групи мають свій спеціальний об'єкт. Наприклад, спеціальним об'єктом групи процесуальних правовідносин, які виникають між судом і свідками є отримання показань свідка. Ст. 90 ЦПК України вказує, що показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Спеціальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин між судом і експертом з питань права, участь якого в цивільному процесі передбачена ст. 73 ЦПК України, є надання роз'яснень та відповідей на поставлені судом питання.

Поряд із загальним і спеціальними об'єктами необхідно виділити й стадійні об'єкти цивільних процесуальних правовідносин – це те на досягнення чого спрямована та чи інша стадія цивільного процесу. Наприклад, об'єктом стадії відкриття провадження у справі є прийняття судом до розгляду позовної заяви і безпосереднє порушення цивільного процесу; об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, які виникають у стадії судового розгляду є забезпечення правильного та швидкого вирішення справи тощо. Таким чином, система цивільних процесуальних правовідносин, яка виникає в ході розгляду і вирішення справ характеризується наявністю спеціального, стадійних і загального об'єктів, які взаємодіють між собою утворюючи єдність.

Між спеціальними, стадійними і загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин існує тісний взаємозв'язок. Спеціальні об'єкти конкретних цивільних процесуальних правовідносин не існують самі по собі, відокремлено, а залежать один від одного, досягнення одного обумовлено досягненням іншого. Загальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин являє собою орга-

нізовану систему, складовими елементами якої, є в першу чергу, спеціальні об'єкти окремих цивільних процесуальних правовідносин, які об'єднуються, зумовлюють досягнення об'єкта стадії цивільного процесу і в кінцевому результаті направлені на досягнення загального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Спеціальні об'єкти окремих цивільних процесуальних правовідносин а також стадійні об'єкти підпорядковані загальному об'єкту, і співвідносяться як частина до цілого.

Отже, цивільні процесуальні правовідносини мають власний, тільки їм властивий об'єкт, індивідуальність якого зумовлена специфікою самої галузі цивільного процесуального права, особливостями конкретної справи, властивостями спірного матеріального правовідношення та способами захисту, які застосовуються судом в порядку цивільного судочинства.

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке цивільні процесуальні правовідносини?
2. Які підстави та передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин?
3. Назвіть суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин.
4. У чому полягає зміст і об'єкт цивільних процесуальних правовідносин?

Глава 4. Суд як суб'єкт цивільного процесу

§ 1. Склад суду

В Конституції України закріплені основні положення у сфері правосуддя. Так, стаття 124 Конституції визначила, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а юрисдикція суду поширюється на будь-який юридичний спір.

Правосуддя – це самостійний напрямок державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124 Конституції України).

Суд як орган держави, що має основне функціональне призначення – здійснювати правосуддя в порядку цивільного судочинства – є обов'язковим суб'єктом цивільного процесу у будь-якій цивільній справі.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 липня 2016 року, система судоустрою, яка будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності складають: місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Суд – державний владний орган, основною функцією якого є здійснення правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справ у встановленому законодавством процесуальному порядку у формі відповідного судочинства – цивільного, господарського, адміністративного, кримінального. Здійснення судочинства – основна і єдина професійна діяльність судів із відправлення правосуддя. Тому суд, внаслідок наділення його компетенцією (повноваженням) із здійснен-